

БУРҲОНИДДИН МУҲАҚҚИҚ ТЕРМИЗИЙ ВА МАВЛОНО ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ: ИРФОН ФАЛСАФАСИ ОСТОНАСИДА

Холмўминов Жаъфар Муҳаммадиевич,
Тошкент давлат шарқшунослик университети
“Манбашунослик ва тасаввуф герменевтикаси”
кафедраси профессори в. б.,
фалсафа фанлари доктори (DSc)
jafarmuhammad@mail.ru

Турсунов Шерали Юнусович,
Термиз агротехнологиялар ва инновацион ривожланиш институти
“Математика, табиий ва гуманитар фанлар”
кафедраси ассистенти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақола улуғ мутасаввиф олим Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий (561-638/1165-1240) ҳаёти, илмий мероси ва айниқса, унинг буюк мутафаккир ва шоир, Мавлавия тариқатининг асосчиси, тасаввуф таълимоти ва Ирфон фалсафасининг назариётчиларидан бири Мавлоно Жалолиддин Румий (Балхий) ўртасидаги устозлик ва шогирдлик муносабатлари таҳлили ва тадқиқига бағишланган.

Калит сўзлар: Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий, Мавлоно Жалолиддин Румий (Балхий), Баҳоуддин Валад, “Маъориф”, Афлокий, “Маноқиб ул-орифин”, тасаввуф, ирфон фалсафаси, устоз, шогирд, мурид, мурид.

BURKHANIDDIN MUHAKKIK TERMIZI AND MAVLANA JALALIDDIN RUMI: ON THE THRESHOLD OF IRFAN'S PHILOSOPHY

Kholmuminov Jafar Muhammadiyevich,
Doctor of Philosophical sciences (DSc),
Tashkent State University of Oriental Studies,
professor of chair "Source studies and Hermeneutics of Sufism"
jafarmuhammad@mail.ru

Tursunov Sherali Yunusovich,
Assistant at the Department of Mathematics, Natural Sciences and Humanities
Termez Institute of Agricultural Technology and Innovative Development

ABSTRACT

This article explores the life and scientific heritage of the great Sufi scholar Sayyid Burkhanuddin Muhaqqiq Termizi (561-638/1165-1240) and especially his relationship with Mawlana Jalaluddin Rumi (Balkhi), a great thinker and poet, one of the theorists of Sufism and philosophy of Irfan, the founder Orden of Mavlawiya.

Key words: *Sayyid Burhaniddin Muhaqqiq Termizi, Mawlana Jalaliddin Rumi (Balkhi), Bahauddin Walad, “Maarif”, Aflaki, “Manakib ul-arifin”, Sufism, Irfan philosophy, teacher, student, murshid, murid.*

БУРХАНИДДИН МУХАККИК ТЕРМИЗИ И МАВЛЯНА ДЖАЛАЛИДДИН РУМИ: НА ПОРОГЕ ФИЛОСОФИИ ИРФАНА

Холмунинов Джафар Мухаммадиевич,

доктор философских наук (DSc),

и.о. профессора кафедры «Источниковедения и герменевтики суфизма»

Ташкентского государственного университета востоковедения,

jafarmuhammad@mail.ru

Турсунов Шерали Юнусович,

ассистент кафедры «Математика, естественные и гуманитарные науки»

Термезский институт агротехнологии и инновационного развития

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуется жизнь и научная наследия великого суфийского учёного Сайида Бурхануддина Мухаккика Термизи (561-638/1165-1240) и особенно его отношение с Мавляной Джалалуддином Руми (Балхи), великим мыслителем и поэтом, одного из теоретиков суфизма и философии ирфана, основателем ордена Мавлавия.

Ключевые слова: *Сайид Бурханиддин Мухаккик Термизи, Мавляна Джалалиддин Руми (Балхи), Бахауддин Валад, «Маариф», Афлаки, «Манакиб уль-арифин», суфизм, философия ирфана, учитель, ученик, муришид, мюрид.*

КИРИШ

Узоқ даврлар мобайнида Саййид Бурхониддин Муҳаққиқ Термизий номи ва маънавий мероси Марказий Осиё илмий тадқиқот марказлари эътиборидан четда қолиб кетган эди. Албатта, бунинг асосий сабаби шўролар ҳокимияти даврида ислом маърифати билан боғлиқ бўлган буюк сиймолар илмий меросини ўрганилишининг таъқиқ этилиши эди. Ўзбекистонда Саййид Бурхониддин Муҳаққиқ Термизий ҳаёти ва илмий мероси ҳақида эълон қилинган илк маълумотлар 2000 йилдан бошлаб илмий нашрлар ва даврий

матбуот саҳифаларида кўрина бошлади. [3;4;6;10] Аммо, Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий ҳаёти ва илмий мероси ҳақида шу пайтгача эълон қилинган маълумотлар кўпинча қисқача ахборот характериға эға бўлиб келган ва мутафаккирга оид асл манбаларға бевосита мурожаат қилинмаган. Жумладан:

“Саййид Бурҳонуддин Муҳаққиқ Термизий – Жалолиддин Румий (Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Хусайн ибн Аҳмад Балхий Румий, 604-672/1207-1273), унинг ўғли Султон Валад (623-712/1226-1312), Заркўб номи билан машҳур Салоҳиддин ибн Фаридун Кўнявийнинг устози, Румийнинг отаси – Баҳоуддин Валаднинг (Муҳаммад ибн Хусайн ибн Аҳмад Хатиб Бакрий, 543-630/1148-1232) яқин шогирди.

Исломшунос ва термизийшунос олим Ж.Чўтматовнинг термизий алломалар ҳақидаги қимматли монографиясида ҳам шу ҳолат кузатилади: “Кўня сафаридан сўнг Бурҳониддин Термизий Қайсарияға ўтди ва кичик бир хужрада истиқомат қилди. Салжуқийлар волийси Шамсиддин Исфаҳоний у зотға мурид бўлди. У зотнинг доимий жазба, важд ва истиғроқ ҳолатида яшаганлари айтилади. Вафоти борасида икки хил сана келтирилади. Бири 638/1240, бошқаси 674/1275. Қабр тошларининг устиға 561-638/1165-1240 саналари битилган”. [10; 313]

“Термизийлар тазкираси”да ушбу Термизийға оид маълумотлар олиш мумкин бўлган манбалар келтирилади, шунингдек, у зотнинг Жалолиддин Румийнинг “Фийҳи мо фийҳи” (Зотдаги нарса зотдадир) асарида келган сўзлари ҳам берилади. [4; 56-64] Муҳаққиқ Термизий борасида Б.Муртазоев берган маълумотлар ҳам аҳамиятға молик. [6; 88-91]

Асосий қисм

“Саййиди сирдон” лақаби билан XIII асрнинг улуғ амалиётчи сўфийларидан бири сифатида машҳур бўлган Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизийнинг ҳаёт йўли ушбу даврнинг Султон ул-уламоси, улуғ фақиҳ ва мутасаввиф олим, Имом Муҳаммад Ғаззолий силсиласининг давомчиси Баҳоуддин Валад ва унинг фарзанди – улуғ мутасаввиф ва мутафаккир шоир – Мавлоно Жалолиддин Румийнинг ҳаёт йўллари билан чамбарчас боғланиб кетган. Негаки, Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий Баҳоуддин Валаднинг энг пешқадам шогирди ҳамда Мавлоно Румийнинг тасаввуф илми бўйича илк устози эди. Шу нуқтаи назардан, Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизийнинг ҳаёти, илмий мероси ва фалсафий-ирфоний қарашларини Баҳоуддин Валад ва Мавлоно Румий ҳаёти ва ижодини ўрганмасдан туриб тадқиқ этиш амри маҳол. Негаки, ҳам Баҳоуддин Валад, ҳам Мавлоно Румий

асарларида Бурхониддин Муҳаққиқ Термизий номи қайта-қайта зикр этилиши билан бирга Мавлоно Румий ҳаёти, маънавий мероси ва қарашларига бағишланган тарихий адабий манбалар – маноқиблар, мақомотлар ва тазкираларда ҳам Бурхониддин Муҳаққиқ Термизий хусусида тўхталиб ўтилади.

Мавлоно Жалолоиддин Румий 1204 йилда Хуросоннинг Балх шаҳрида дунёга келди. Шу муносабат билан уни “Жалолоиддин Балхий” деб ҳам аташади. Унинг “Румий” ва “Мавлоно Румий” номи билан шуҳрат қозонишининг сабаби Туркиянинг Қуния шаҳрида узок муддат истиқомат қилганлиги ва ўша ерда вафот этганлигидир. Румий ўзини доим хуросонлик деб ҳисоблаган, ўз шаҳри ва ҳамшаҳарларини яхши кўрган, уларни ҳеч қачон унутмаган.[9; 5] Унинг “Девони кабир”даги ғазалларида ҳам, “Маснавийи маънавий” асарида ҳам Самарқанд, Бухоро, Термиз, Фарғона ва Балх каби Мовароуннаҳру Хуросондаги шаҳарлар, ҳатто қишлоқлар тилга олинади. Мавлавий ўзининг хуросонлик эканлигини қатъий таъкидлаган. Бу ҳақда “Девони кабир”даги ғазалларида ҳам ёзади:

*Аз Хуросонам кашидий то бари юнониён,
То баромўзам бад-ишон, то кунам хушмазҳабий.*

Мавлоно Жалолоиддиннинг отаси Муҳаммад бин Хусайн Хатибий бўлиб, ўз даврида Баҳоуддин Валад – Баҳовалад номи билан танилган ва “Султон ул-уламо” унвонига эга бўлган. У 1230 йилда, яъни, саксон беш ёшида вафот этди. Баҳоуддин Валад тасаввуф тариқатининг улуғларидан бўлиб, Шамсиддин Аҳмад Афлокийнинг ёзишича, унинг сўфийлик “жун чакмони” (хирқаси), яъни, силсиласи Аҳмад Ғаззолийга бориб боғланади. У амри маъруф аҳли бўлиб, бемаза ва бемаъни одатлардан узок юрар, доимо кўпчилик ҳамроҳлигида бўларди. “Оташкада” тазкираси муаллифининг ёзишича, усиз майит ташқарига чиқарилмаган ва усиз ҳеч қандай йиғин ўтказилмаган. У доимо фалсафа ҳақимлари ва бошқаларни инкор этиб, шариат қоидаларига бўйсунган ва дини Аҳмадийни тарғиб қилган. Хос ва авом уни қўллаб қувватлаган.[2; 193]

Саййид Муҳаққиқ Термизий ҳақида Алишер Навоий куйидаги маълумотни келтиради: “Хусайний саййиддур ва Тирмиздин эрди ва Шайх Баҳоуддин Валад қ. с. нинг асҳоби ва муридларидиндур. У хавотирға ишрофи (яъни, ички ўй-хаёлларнинг баъзисини фаросат билан сезиши) жиҳатидин Саййиди сирдон номи билан машҳурдур. Ул кунки (Жалолоиддин Румийнинг отаси) Шайх Баҳоуддин Валад оламдин ўтти, Саййид Тирмизда ўлтуруб эрди. Дедики, шайхим ва устодим ҳазратлари дунёдин рихлат қилдилар. Ва неча кундин

сўнгра Мавлоно Жалолуддин тарбияти учун Кўняға мутаважжих бўлди. Ва Мавлоно Жалолуддин ҳазратлари тўққиз йилгача алар хидматларида бўлуб, иршодлар кўруб тарбият топдилар. Дебдурларки, чун Шайх Шихобуддин Сухравардий Румға келди. Саййид ҳазратларини кўргали борди. Саййид кул устига ўлтуруб эрди, ўрнидин тебранмади. Шайх йироқдин таъзим қилди ва ўлтурди, ҳеч воқеъ бўлмади. Муридлар сукут мужибин (сабабин) сўрдилар. Шайх дедики, ҳол аҳли била сўзлашурға ҳол тили керак, йўқки (кифоя қилмаски) қол тили! Муридлар сўрдиларки, Саййидни нечук топтингиз? Шайх деди: дарёе топтук, маввожи маоний дурларидин ва Муҳаммад ҳақоикидин бағоят ошкор ва асру яшурун. Шайх Салоҳуддин (ушбу) Саййиднинг муридларидиндур. Саййид дерлар эрмишки, ҳолимни Шайх Салоҳуддинға бағишладим ва қолимни Мавлоноға. Ва Саййиднинг мутабаррик мазори Қайсариядадур. (Унга ва барча солиҳ бандаларга Аллоҳнинг саломи ва раҳмати бўлсин)".[1; 318,326,328]

Баҳоуддин Валаднинг ёзган асарлари зиёлилар орасида ўзига хос бир меҳр-муҳаббат ва ихлос билан ўқилгани туфайли катта обрў-эътиборга эга эди. Айниқса, унинг “Маъорифи Баҳовалад” номли китоби сон-саноксиз мухлислар орттирган эди. Ушбу китоб, яъни, “Китоби маъориф” Баҳовалад(Жалоллиддин отаси)нинг маъруза ва ваъзларидан ташкил топган мажмуа бўлиб, Мавлоно ва унга эргашган орифлар дунёқарашига ўзига хос равишда катта таъсир кўрсатди. Шунинг учун бўлса керак, “Маснавийи маънавий”да акс эттирилган кўпгина масалаларнинг изи ва илдизини Баҳоуддин Валаднинг “Китоби маъориф”идан топиш мумкин.

Султон Баҳовалад ҳижрий 628 йил (1232) рабиъулаввал ойининг ўн саккизинчи куни Қунияда вафот этди. Мавлоно отаси Баҳовалад вафот этган пайтда йигирма тўрт ёшли йигит эди. Баҳоваладнинг вафотидан унинг ўрнини боса оладиган одам устида сўз юритилар экан, “барчанинг кўзи Мавлонога қадалди. Баҳоваладнинг ўзи ҳам “Мендан кейин бу мақом Худовандгор Жалолиддин Муҳаммадга лойиқдир” дерди. Бу гап муридларга ҳам мақбул эди. Бунинг устига Алоуддин Кайқубод ҳам шуни хоҳларди. Озми-кўпми тажриба кўрган, билимдон Мавлоно йигирма тўрт ёшида муфтий ва фақиҳ бўлди, мударрислик курсисига ўтирди. У отасининг мактабида илоҳий ва мажозий муҳаббат дарсини олган бўлса-да, бир мударрис эди ва маъно аҳлининг асрорини ошиқ орифлар тилида баён қилишни хоҳламасди. Аммо бу фақиҳона сиймо замирида туғёну тўфонлардан ҳам кучлироқ бир шахс яширинган, бу “тўзал паричехра” зарурат юзасидан парда ортини ихтиёр этган эди. Бу ҳолат Бурҳониддин Муҳаққиқ келиб, уни янги олам билан ошно этгунча

давом этди. Унгача Мавлоно дарсу суҳбатларининг асосий мавзуи, шаръий илмлар билан бирга “Маъорифи Баҳовалад”, ўзининг таъбири билан айтганда “Фавоиди волид” мавзусида шариат ва тариқат орасида қолган, фақиҳлик. Воизлик ва орифлик хислатларини ўзида мужассамлаштирган шахс ҳақидаги вазълар ва суҳбатлардан иборат эди”. [7; 15] Отаси ўғлининг ўз ўрнига ўтиришини, мажлисларда ваъз ўқиб, фатво бериш усулларини ўрганишини истарди. Тўғриси, бу борада ўғлига васият ҳам қилган эди. Шундай ҳам бўлди. Мавлоно бу машғулотларни бир йил, яъни, Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий маслағи билан танишгунча давом эттирди.

Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизийнинг ўзи маърифат ва ҳақиқат аҳлидан бўлиб, Баҳоваладнинг садоқатли муридларидан ҳисобланарди. У Балхда Баҳовалад мажлисларида қатнашиб, ундан илм ўрганган ва унинг чин муридларидан бирига айланган эди. Эронлик таниқли румийшунос олим Муҳаммад Истеъломий Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий ва Баҳоуддин Валад ўртасидаги пир-муридлик муносабатларини қуйидагича тавсифлайди: “Хуросоннинг Термиз шаҳридан чиққан Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Балхда Баҳоуддин Валаднинг шогирди эди. Камолот даражаларига жуда қисқа муддат ичида эришган бу шогирд Баҳоваладнинг муҳожиратидан сал олдин Термизга, ўзининг хилват гўшасига қайтиб кетган эди. Аммо Баҳовалад билан дийдор кўриш истаги унга тинчлик бермасди. Баҳоваладнинг Хуросондан чиқиб кетганини эшитгач, ҳафсаласи пир бўлиб, афсус-надоматда қолди. Пирининг Қунияда қўним топганини эшитиши билан Рум сафарига отланди, аммо Баҳовалад дунёдан кўз юмганидан бир йил ўтганидан сўнг Қунияга етиб борди”. [7; 15]

Саййид Бурҳониддин Термизийдан тасаввуф сир-асрорларига оид “Маъориф” номли форсийда ёзилган асар қолган бўлиб, у Эронда 1960 йилда машҳур эронлик тасаввуфшунос олим Бадеъуззамон Фурўзонфар томонидан тадқиқий нашр этилган. Сўнг ушбу нашр 1972 йилда Абдулбоқи Гулпинарли ва 1995 йилда Али Ризо Карабулут томонидан турк тилига таржима этилган. Али Ризо Карабулут унинг кириш қисмида асар мазмуни, унинг қўлёмалари ва нашр босмалари ҳақида маълумот берган. Ушбу асарда Бурҳониддин Термизий уларнинг сўзлари ва шеърларидан истифода этган олим ва шоирларнинг номларини ҳам тўла келтирган. Улар орасида Термизийлардан Абу Бакр Варроқ, Муҳаммад ибн Ҳомид ва Муҳаммад Ҳаким Термизийлар бор. [8]

Бурҳониддин Термизийни ёшлигида “Саййиди сирдон” деб аташган. “У ўзи билган сирни Мавлонога топширган эди. Елкасидаги энг оғир юкдан қутулгандай, енгил тортиб, Қайсарияга қайтди. Бир йилдан сўнг унинг бу

дунёдаги ҳаёт юлдузи Қайсарияда (х. 638; м. 1240) сўнди”.[7; 18] Шу ўринда айтиш лозимки, “Маъориф” асарининг Муҳаққиқ Термизий қаламига тегишлилиги баъзи бир машҳур румийшунос олимларда шубҳа уйғотган. Жумладан, таниқли румийшунос, “Маснавийи маънавий” асарининг энг яхши илмий нашрларидан бирини тайёрлаган олим доктор Муҳаммад Истеъломий эронлик машҳур румийшунос ва тасаввуфшунос олим Бадеъуззамон Фурўзонфарнинг бу борадаги шубҳасига таянган ҳолда шундай ёзади: “Мавлоно унинг ҳужрасидан пароканда ёзувларни топиб ўзи билан Қунияга олиб келди. Эҳтимол, бу кейинчалик бошқа бир Бурҳоннинг сўзлари билан қўшилиб, “Маъорифи Бурҳон Муҳаққиқ” номи билан маъруф бўлган асардир”.[7; 18]

Бизнингча, бу шубҳа ўринли эмас. Негаки, биринчидан, “Маъориф” номли тасаввуфий асарлар ёзиш Баҳоуддин Валад мактабида урф бўлган ва бундай ном билан асар ёзишни унинг ўзи бошлаб берган. Иккинчидан, Муҳаққиқ Термизий Баҳоуддин Валаднинг энг пешқадам шогирдларидан бўлган ва табиийки, унинг қарашларида устозининг қарашлари ҳам ўз аксини топган. Бу ҳолатни Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий “Маъориф”ида кузатиш мумкин. Учинчидан, Баҳоуддин Валад доирасидаги шахслар орасида яна бир “Бурҳон” ё “Бурҳониддин” исмли мутасаввиф бўлганлиги ҳақида Мавлоно Жалолиддин Румий асарларида ҳам, Шамсиддин Афлокийнинг “Маноқиб ул-орифин” асарида ҳам ҳеч қандай бир маълумот учрамайди.

Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий ҳаёти, маънавий мероси ва фалсафий-ирфоний дунёқараши ҳақида маълумот берадиган тарихий ва адабий манбалар деярли санокли. Булар – Мавлоно Жалолиддин Румийнинг муҳташам асарлари – “Маснавийи маънавий”, “Девони кабир” ва “Фиҳи мо фиҳи”даги Муҳаққиқ Термизий ҳақидаги ишоралар, Румийнинг ўғли Султон Валаднинг “Валаднома” (“Ибтидонома”) асаридаги ишоралар, Румий ҳақидаги илк маноқиб – Фаридун ибн Аҳмад Сипаҳсолорнинг “Рисолаи Сипаҳсолор ба маноқиб Худовандгор” номли асари ва Шамсиддин Аҳмад ал-Афлокий Орифийнинг Мавлоно Жалолиддин ҳаёти, адабий-бадиий ва фалсафий-ирфоний мероси ҳамда дунёқараши хусусида нисбатан кўпроқ маълумот берадиган “Маноқиб ул-орифин” асари ҳамда кейинги даврда ёзилган Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро” асаридир.

Шамсиддин Аҳмад Афлокийнинг “Маноқиб ул-орифин” асари Мавлоно Жалолиддин Румийнинг ирфоний мақом ва мартабалари ҳақида “маноқиб” жанрида тарихий-адабий услубда форс-тожик тилида битилган таржимаи ҳол (биографик) асардир. Мавлоно вафотидан саксон йил ўтгандан сўнг, яъни

х.к.761 /м.1360 йилда Шамсиддин Аҳмад Афлокий томонидан форсий тилда насрий йўсинда ёзилган ушбу муътабар тарихий манба илк маротиба 1959 йили Анқарада, иккинчи марта хижрий-шамсий 1362 йили икки жилда Таҳсин Ёзижи томонидан Техронда нашр этилган.[11] Биринчи жилднинг иккинчи фасли

"در مناقب حضرت سید سردان برهان الحق و الدین الحسین الترمذی روح الله روحه العزیز"
"Ҳазрати Саййиди сирдон Бурҳон ул-Ҳаққ ва-д-дин ал-Ҳусайн ат-Термизий – Аллоҳ унинг руҳини азиз айласин – манокібида" деб номланади. Шамсиддин Аҳмад Афлокий мазкур фаслни Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий ҳаётига оид қуйидаги қимматли маълумотлар билан бошлайди:

"حضرت سید را در ملک خراسان و ترمذ و بخارا و غیره مشهور سید سردان می گفتند و دایم از ضمائر درون و مغیبات سفلی و علوی می گفت. و در آن زمان که حضرت بهاء ولد از دیار بلخ هجرت نمود، سید سردان جانب شهر ترمذ رفته منزوی شده بود."

Яъни: "Ҳазрати Саййид Хуросон мулкида ва Тирмизу Бухорою бошқа жойларда машҳур эди ва ва уни "Саййиди сирдон" (сирларни билгувчи Саййид) дердилар. У доимо ботин олами, сифлий ва улвий ғайбиётдан сўзларди. Ҳазрати Баҳовалад Балх диёридан муҳожират қилгач, Саййиди сирдон Термиз шаҳрига бориб узлатга чекинган эди".[11; 56]

Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий соҳиби каромат бўлган ва ҳар замонда унинг кўнглига ғайб оламидан турли хабарлар келиб турган. Афлокий ана шу фикр – Муҳаққиқ Термизийдаги интуитив билимнинг кудратини қуйидаги воқеа билан асослаб беради:

"روزی بمعرفت گفتن مشغول بود، چاشتگاه روز جمعه هژدهم ماه ربیع الآخر سنه ثمان و عشرين و سمانه فریاد عظیم کرد و بسیار گریست که دریغا حضرت شیخم از کوی عالم خاک، به سوی عالم پاک رحلت نمود. جماعتی که حاضر وقت بودند، تاریخ روز و سال را در حال ثبت کردند. بعد از آنکه بملک روم رسید همچنان بود که فرموده بود. نماز جماعه را گزارده شرایط عزارا با قامت رسانید و کافه اکابر آن دیار تا چهل روز تمام سوگوار بودند. بعد از عرص چهل روز فرمود که فرزند شیخم جلال الدین محمد من تنهاست. و نگران من است، بر من فرض عین است که جانب دیار روم و روم را بر خاک پای او مالم و در خدمت او ملازم باشم و این امانت را که شیخم به من سپرده است، بوی تسلیم کنم."

Яъни: "Бир куни маърифат ҳақида суҳбат қуриш билан машғул эди – бу 628 (м.1232) йил Рабеъулохир ойининг ўн саккизинчи куни (жумъа куни) эди – тўсатдан фарёд уриб "Водариғ, ҳазрати шайхим тупроқ оламидан пок оламга риҳлат қилдилар!", деб кўп йиғлади. Ўша йиғинда ҳозир бўлган кишилардарҳол кун ва йил санаси қайд қилиб қўйдилар. Рум мамлакатига етиб боргач, ўзи айтгандай бўлиб чиқди. Жумъа намозини ўқиб, азадорлик шарт-шароитларини мукамал адо этди. У диёрнинг улуғлари қирқ кунгача аза тутдилар. Қирқ маърақасини ўтказгач, қирқинчи куни "Шайхимнинг фарзанди – менинг

Жалолиддин Муҳаммадим ёлғиз қолди ва мени кутмоқда. Энди Рум диёрига бориш, Румни унинг оёқлари гардига суртиш, унинг хизматида бўлиш ва шайхим менга топширган омонатни унга топшириш мен учун айни фарздир”.[11; 56-57]

Шамсиддин Аҳмад Афлокий берган маълумотларга қараганда, Муҳаққиқ Термизий ўзининг пири комили – Баҳоуддин Валадга нисбатан юксак ихлос ва муҳаббат билан қараган ва умрининг охиригача ўз устози ва унинг хонадонига содиқ қолган. Бу садоқат уни ҳеч қачон тарк этмаган. Шунинг учун бўлса керак, у устозидан ўрганган ирфоний билимларни омонатдек сақлаб, бир куни келиб унинг фарзанди аржуманди – Жалолиддин Муҳаммад(Румий)га етказишни фарзи айн деб ҳисоблаган. Шунинг учун у Қунияга, ёш Жалолиддин Муҳаммад дийдорига ошиқади. Афлокий берган маълумотга қараганда, “Бурҳониддин келган пайтида Мавлоно Лоранда шаҳрида, қисқа муддатли хилватда ўтириб, оғир фикрий меҳнатдан биров фориғ бўлган ҳолда ўзига ёруғ йўл изларди. Ҳар ҳолда, Бурҳониддиннинг мактублари Мавлонони Қунияга қайтарди. Бурҳон зукко ва ёқимтой гўдак ўрнида камолга етган донишмандни кўриб, мафтун бўлди”.[7; 16] Афлокий бу ҳақда ёзади:

بزرگان ترمذ در فراق حضرت سيد زارپها کردند. با چند يارى همدم قدم در راه نهاده قطع مسافت شيب و فراز ميکرد. چون بدارالملک قونيه رسيد، از تاريخ شيخ سالی گذشته بود و در آن هنگام مگر حضرت خداوندگار بسوی شهر لارنده رفته بود و حضرت سيد چند ماه در مسجد سنجاری معتكف شده با درویش خدمتکار مکتوبی متضمن بانواع حکم بجانب مولانا فرستاد که البته عزيمت فرمايد و در مزار والد خود این غريب سوخته را دريابد که شهر لارنده جای اقامت و ادامت نيست که از آن کوه در قونيه آتش خواهد باريدن. چون مکتوب سيد بمطالعه اشرف مولانا رسيد از حد بيرون رفته کرده و بعد شادان شد و مکتوب را بر دیده ها مالیده بوسها داد و گفت

شعر (مجتث)

هزار سال ببايد که تا بباغ هنر

ز شاخ دولت چون تو گلی ببار آيد

بهر قران و هر قرن چون توئی نبود

بروز کار چو تو کسی بروزگار آيد

و بزودی مراجعت نموده چون بشهر رسيد بتعجيل تمام برخاست و بزيارت سيد رفت. حضرت سيد از در مسجد بيرون دويد بخداوندگار استقبال نمود، همدیگر را در کنار گرفته".

هر دو بيخود گشتند. غريو و نعره ها از نهاد ياران برخاست. بعد از ان حضرت سيد از هر علمی که استفسار فرمود انواع جوابها داد. سيد برخاست و زیر پای خداوندگار را بوسه ها دادن گرفت و بسی آفرینها کرد و گفت که در جمع علوم دینی و یقینی از پدر بصد درجه گذشته. اما پدرت را هم علم قال بکمال بود و هم علم حال بتمام داشت. بعد الیوم می خواهم که در علم حال سلوک کنی و آن علم انبیاء و اولیاء ست و آن را علم لدونی خوانند که و آتیناه من لدنا علما. عبارت از آنست و آن معنی از حضرت شیخ بمن رسیده است و آن را

نیز ہم از من حاصل کن تا در همه حال ظاهرا و باطنا وارث پدر باشی و عین او گردی. بر هر چه اشارت فرمود، مطاوعت نموده حضرت سید را بمدرسه خود آورد و نه سال تمام خدمت سید را بندگیها نمود".

Яъни: “Термиз улуғлари Ҳазрати Саййид (Саййид Бурҳониддин) фироқида оҳ-нолалар чекдилар. (Саййид Бурҳониддин) бир неча яқин дўстлари билан йўлга чиқиб кўзлаган манзили сари ошиқарди. Қуния дорулмулкига етганида Шайхнинг оламдан ўтганига бир йил бўлган ва ўша пайтда Ҳазрати Худовандгор (Мавлоно Румий) Лоранда томонга кетган эди. Ҳазрати Саййид бир неча ой давомида Санжорий масжидида эътикоф тутди. Сўнг Мавлонога турли ҳикматли маъно-мазмунларга тўла бир мактуб битиб, унда албатта унинг қайтиб келишини ва волидининг мозори ёнида бу куйган ғарибни топишини, Лоранда яшаш ва қолиб кетиш жойи эмаслигини, у (ердаги) тоғдан Қуния устига (вулқонли) олов отилишини тайинлаб, бир дарвеш ходим орқали Лорандага жўнатди. Мавлоно мактубни ўқигач, аввалига қаттиқ изтиробга тушди, сўнг хурсанд бўлиб, мактубни кўзларига суртди ва ўпди. Сўнг деди:

Шеър (мазмуни):

Хунар боғида сендек бир гулнинг давлат шоҳида униб-ўсиши учун минг йил керак бўлади.

Ҳеч бир замон ва ҳеч бир асрда ҳеч ким оғир кунда етиб келишда сенга тенг бўлолмайди.

(Мавлоно Румий) зудлик билан йўлга тушиб, шаҳарга етиши билан Саййид (Бурҳониддин Муҳаққиқ) ҳузурига шошилди. Саййид масжид эшигидан ташқарига отилиб Худовандгор(Румий)га пешвоз чиқди. Қучоқ очиб кўришишди ва ҳушдан кетишди. Дўст-биродарлар дод-фарёд чекишди. Сўнг Ҳазрати Саййид қайси илмдан сўраса жавоб берди. Саййид (Бурҳониддин Муҳаққиқ) ўрнидан туриб Худовандгор(Мавлоно)нинг оёқларини ўпа бошлади ва офаринлар айтиб, деди: “Барча диний ва яқиний (аниқ ҳужжат ва аниқ далил-исботларга асосланган илм) билимларда отангдан юз фоиз ўтибсан. Аммо отанг ҳам илми қол(исботлаш йўли билан моҳиятини тушуниш ва тушинтириш мумкин бўлган илм)ни, ҳам илми ҳол(тасаввуф илми; ботиний (интуитив) илм; фақат эътиқод йўли билан моҳиятини тушуниш ва билиш мумкин бўлган илм)ни мукаммал эгаллаган эди. Эртадан бошлаб илми ҳолга қадам қўйишингни истардим. Бу илм анбиё ва авлиёнинг илми бўлиб, “илми ладуний” (ғайб илми) деб аташади. Ва бу илм менга Ҳазрати шайхимдан етган, сен эса уни ҳам мендан олиб ҳам зоҳиран ва ҳам ботинан отангнинг вориси бўлмоғинг ва айнан унга ўхшамоғинг лозим”. Саййид нима буюрса, (Мавлоно) ўша вазифани бажариб, уни ўз масжидига олиб борди ва тўққиз йил давомида унинг хизматида бўлди”. [11; 57-58]

Румий тўққиз йил давомида Муҳаққиқ Термизий таъбири билан айтганда, “илми ладуний”, яъни тасаввуф илмини ўрганди. Яъни, болалик чоғида тасаввуф ҳақидаги илк билимларни бу гал Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий ҳузурида қайта такрорлаб олгач, бу илмга оид янги билимларни олди. Бу давр ичида “Бурҳониддин, Мавлоно билан ишлашни Баҳоваладдан ўрганган нарсаларини ўртага ташлашдан бошлади. Албатта, бу билимларнинг асосий қисмини Мавлоно ҳам биларди. Шунинг учун ҳам Бурҳон Мавлонога Шомга бориб бир неча йил маълумотини мукаммаллаштириб келишни тавсия қилди. Шундай қилиб, уни Ҳалабга жўнатди, ўзи ҳам Қайсариягача унга ҳамроҳ бўлди. Бундан сўнг 9 йил давомида гоҳида узоқдан, гоҳида эса яқиндан унга раҳнамолик қилиб турди”.[7; 16]

"بعضی گویند در ان وهلت مرید سید شد و بعضی گویند که در بلخ در عهد پدر خود بهاء ولد مریدش کرده بود و سید برسم لالأ و أتاك دم بدم حضرت خداوندگار را بر دوش بر میگرفت و می گردانید."

Яъни: “Баъзилар (Мавлоно Румий) ўша пайтда Саййидга мурид тушди, десалар, баъзилар (Жалолиддин Румий) отаси Баҳовалад даврида Балхдаёқ унинг муриди бўлган эди, Саййид унинг тарбиячиси сифатида ҳар замон Худовандгорни елкасига кўтариб юрар эди, дейишади”.[11; 58]

Бу маълумотдан Румийнинг Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизийга бўлган ихлос ва эҳтироми болалик чоғиданоқ шаклланганлиги аниқланади. Муҳаммад Истеъломий тавсифи билан айтганда, “Мавлоно гўдаклик чоғида Баҳовалад унинг баъзи бир таълим вазифаларини текширишни Бурҳониддинга топширарди, Румда ҳам ўша кунларни эслаб, Бурҳониддинга топширадиган янги вазифалар бор, дер эди.”[7; 15-16]

“Маноқиб ул-орифин” муаллифи Шамсиддин Аҳмад Афлокийнинг ёзишича, Мавлоно отаси вафотидан сўнг Шомга борди. Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий уни то Қайсариягача кузатиб борди, лекин ундан кейин Мавлонога ҳамроҳ бўла олмади. Мавлоно Ҳалаб шаҳрига бориб, зоҳирий билимларни ўрганишга киришди. Бу пайтларда Дамашқ ва Ҳалаб шаҳарлари исломий билимларнинг муҳим марказларидан ҳисобланиб, Марказий Осиё ва Эроннинг кўпгина уламолари мўғул ҳужуми натижасида шу шаҳарга кетган ва ўша ерда муқим бўлиб қолган эдилар. Румий Ҳалабдан сўнг Дамашққа борди ва тўрт йил у диёрда илм ўрганиш билан шуғулланди. Афлокийнинг ёзишига қараганда, “Ҳазрат Мавлоно Дамашққа келиши билан шаҳар уламолари ва улуғлари, ким бўлишидан қатъи назар уни кутиб олдилар ва Муқаддасия мадрасасидан жой бериб, унинг хизматида бўлдилар. У ниҳоят жиддий риёзат чекиб дин илми билан машғул бўлди”. Мавлононинг Шайх ул-акбар

Мухйиддин ибн ал-Арабий билан бўлган эҳтимолий мулоқоти ҳам шу шаҳарда рўй берган бўлиши мумкин.

Мавлоно жами етти йил Дамашқ ва Ҳалабда яшаб, сўнг Қунияга қайтди. Қунияга етгач, “фақиҳлар ва шариат уламолари уни пешвоз олдилар, Мавлонони ўзига яқин тутган ботин аҳли эса унинг қайтишини муҳим воқеадай қабул қилдилар. Аммо Бурҳониддин Муҳаққиқнинг иши ҳануз поёнига етмаган эди. Бурҳониддин Мавлонодан илми қол захираси ҳали илми ҳол ғалвиридан ўтиб соф бўлмаганлигини, акс ҳолда Мавлоно мадраса кибру ғуруридан қутулмаслиги ва ўзининг таъбири билан айтганда, “бу ерда наҳв (грамматика) эмас, маҳв бўлмоқ лозим” деган ҳикматнинг тагига етмай, Хуросону Шомда олган билимларини ҳеч бир мадрасада ўқитилмайдиган бир илм – “фикҳи фикҳу наҳви наҳву сарфи сарф” билан боғланмасдан қолиши мумкинлигини биларди. Бурҳон ўзининг донишманд муриддини чилла ўтириш, сукут ва узоқ хилватга ҳидоят этиб, уч чилладан сўнг бироз хотиржам бўлди. Мавлонода ғурур ва худбинликдан асар қолмаган эди”. [7; 17-18] Қайсарияга етиб келгач, Бурҳониддиннинг олдига келди ва унинг шогирдлари қаторига қўшилди. Маълумки, тасаввуф тариқатларидан бирида шайх ҳузурда таълим олган ва маънавий-руҳий камолотга эришган шогирд аста-секин муршидлик – шайхлик даражасига эришган. Мавлоно Румий ҳам Муҳаққиқ Термизий ҳидоятлари билан бу даражага эришди, аммо бу қандай юз берди: тариқат одобида маълум ва расм бўлган қоидалар асосида шайхлик хирқасини расман кийдими ёки йўқми? Ушбу жумбоқ ҳалигача ўз ечимини топгани йўқ. Жумладан, эронлик румийшунос олим Муҳаммад Истеъломийнинг фикрича, Румий тасаввуф илмидаги устози Саййид Муҳаққиқ Бурҳониддиннинг таълими ва кўрсатмаларига қатъий амал қилиши натижасида “энди ўзи бошқа солиқларга муршид бўлиш даражасига етганди. Мавлоно ҳаёт йўлининг бу нукталарида Бурҳон унга муршидлик хирқасини кийгизиш маросимини барпо этганми, йўқми, афсуски, бу ҳақда қўлимизда ҳеч қандай манба қўқ. Фақат шуни биламизки, Мавлоно ўзининг қобилияти ва Бурҳониддин ўзининг ҳиммати билан бу зоҳирий расму одоблар даражасидан юқорироқ турганлар”. [7; 17-18] Шом сафаридан сўнг “Бурҳониддин ҳидояти билан ўтирган чилладан кейин ҳам Мавлоно муридлари ва дўстларининг илтимосига кўра фақиҳлигу мударрислик ва раҳнамолик курсисида ўтирар, ҳануз ҳам отаси узоқ йиллар давомида босган йўллардан борарди. Аммо Бурҳон Муҳаққиқнинг ишора ва иршодларига таяниб, идроки унга сенинг сўзингдан ёруғроқ, шиддатлироқ шундай бир шуъла чиқиши, бу шуълани ёқиб юборадиган бирон кишининг келиш фурсати яқинлашмоқда, дерди. Унинг дарсу баҳслари ҳижрий 642 (м.1244) йилгача

давом этди. Мавлоно суҳбатларининг мундарижаси фикҳнинг турли масалаларига оид эди”.[7; 18] У тўққиз йил Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий ҳузурида бўлди. 1230 йилда Румга қайтди, Бурҳониддин Муҳаққиқ эса Қайсарияда қолди ва ўша ерда вафот этди. Афлокийнинг ёзишича, Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий вафот этаётган пайтда бу рубойни ўқийди:

*Эй Дўст, қабулам куну жонам биситон,
Мастам бикуну аз ду жаҳонам биситон.
Бо ҳарчи дилам қарор гирад бе Ту,
Оташ ба ман андар зану онам биситон.*

Машҳур турк румийшунос олими Абдулбоқий Гўлпинорли тўғри таъкидлаганидек, балки Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Румийга бир куни келиб Шамс Табрзийдек бир киши келишини (исмини зикр этмасдан) хабар бергани учун “Саййиди сирдон” – сирларни бигувчи саййид деган лақаб олгандир. Мавлавийларнинг энг қадимги маноқиби – “Рисолаи Сипаҳсолор”да эса у “Фаҳр ул-мажзубин” – мажзубларнинг ифтихори номи билан тилга олинади. Шу лақабнинг ўзиданоқ бу куйган орифнинг башарий даражадан юксакроққа кўтарилганини кўрсатади.[12; 100]

Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий вафот этгач, Мавлоно деярли беш йил (1240-1244) аждодларидан қолган анъанага кўра мадрасада фикҳ ва дин илмларидан дарс беришга киришди. Ҳар куни тўрт юзга яқин шариат илми толиблари унинг дарсида ҳозир бўлардилар. Шунингдек, ўша замон фақиҳлари ва дин пешволари одати бўйича зикр уюштиришар, халқни художўйлик ва илм-маърифат ўрганишга ундашарди.

ХУЛОСА

Мавлоно Жалолиддин Румий отасининг энг билимдон ва садоқатли шогирди, ўзининг болалик чоғидан меҳрибонлик кўрсатиб келган устози – Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизийни бир умр катта ихлос ва улкан эҳтиром билан эслайди. “Маснавийи маънавий”да бир неча ўринда Муҳаққиқ Термизийга ишора этиб ўтар экан, уни нурга менгзайди:

Нур бўл Бурҳон Муҳаққиқ сингари.[5; 1323-байт]

Яна бошқа бир машҳур асари – “Фиҳи мо фиҳи” китобида отаси Баҳовалад, муршиди Шамс Табрзий ва халифаси Салоҳиддин Заркўб билан бирга Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқни ҳам эслаб, ундан ҳам баъзи ҳикоялар келтиради. “Девони кабир”да бир неча байтларда Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизийни улуғлайди. Румийнинг кўнгил олаמידан жой олган бу чуқур ихлос

ва эҳтиромнинг сабаби битта: Муҳаққиқ Термизийнинг устозлик мақоми ва Румийга инсонийликдан берган сабоқларидир.

Шак-шубҳасиз, Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ ёш Жалолиддин Муҳаммаднинг бир куни келиб тасаввуф таълимоти ва ирфон фалсафасининг буюк бир вакили сифатида шаклланишида улкан ҳисса қўшган. Бошқача таъбир билан айтганда, Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий Румийни Ирфон деб аталмиш маънавий оламнинг остонасига етаклаб борган ва Шамс Табрзий билан бўладиган мулоқотларга тайёрлаган буюк мураббий вазифасини ўтаган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Нашрга тайёрловчилар С.Ғаниева, М.Мирзааҳмедова. Арабча ва форсча матнларни таржима қилиб, нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир: С. Рафиддинов. – Тошкент: “Фан”, 2001.
2. Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Лейден нашри.
3. Жўраев О. Саййид Бурҳониддин Муҳаққиқ Термизий. // “Имом Бухорий сабоқлари” журнали, 2/2015.
4. Кенжабек М. Термиз тазкираси. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2001.
5. Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. Иккинчи дафтар, 1323-байт.
6. Муртазоев Б. Саййид Бурҳониддин Термизий. // Til va adabiyot ta'limi. Ўзбекистон Республикаси Халқ Таълими Вазирлигининг илмий-методик журнали. 2002/5.
7. Муҳаммад Истеъломий. Жалолиддин Румий ҳақида. “Маснавий”га муқаддима. / Форс тилидан Жаъфар Муҳаммад таржимаси. – Техрон: “Islamic Thought Foundation”, 2000.
8. Seyyid Burhaneddin Tirmizî. Maârif. Ali Riza Karabulut tercümesi. 1995.
9. Фурўзонфар, Бадиъуззамон. Мавлоно Жалолиддин ҳаёти. – Техрон, 1366.
10. Чўтматов Ж. Термизнинг безавол қалъалари ёхуд Термиз тарихи. / Масъул муҳаррир: Ж.Холмўминов. – Тошкент: “Yangi nashr”, 2017.
11. شمس الدين احمد الافلاكي العارفي. مناقب العارفين. جلد اول. با تصحيحات و حواشي و تعليقات بکوشش: تحسين يازيجي. - تهران: دنياي کتاب، ۱۳۶۲. - ص. ۵۶
12. عبدالباقي گولپينارلى. مولانا جلال الدين. زندگانی فلسفه آثار و گزیده ای از آنها. ترجمه و توضیحات دکتر توفیق سبحانی. – تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. 1375. – ص. 100